

ԿԱՄՈՑԻ (ԳԱՎԱՌ, ՆՈՐ ԲԱՑԱԶԵՏ) ՇՐՋԱՆԻ ԿԻԿԼՈՊԹԱՆ ԱՄՐԱՑՆԵՐԸ

Կամոյի շրջանն ընկած է Սևանա լճի արևմտյան ափերի կենտրոնական մասում, լճաշենից դեպի հարավ, Գեղամա լեռնաշղթայի արևելյան լանջերին ու ստորոտներին, գրավելով Գավառագետի ողջ հովիտը և նրա մերձավոր վայրերը ինչպես հարավում, նույնպես և հյուսիսում: Արևելքից սահմանագիծ է հանդիսանում Սևանա լիճը, արևմուտքից՝ Գեղամա լեռների գագաթները (քարտեզ-սխեմա 11):

Գավառագետի հովտի կլիմայական բարենպաստ պայմանները հնարավորություն են տվել տեղի բնակիչներին՝ անհիշելի ժամանակներից զբաղվելու հողի մշակությամբ, անասնապահությամբ, ձկնորսությամբ, իսկ ավելի հնագույն անցյալում՝ որսորդությամբ:

Այժմյան լճաշենից Կամո տանող ճանապարհի վրա հանդիպում ենք բազմաթիվ հնագույն հուշարձանների՝ դամբարանադաշտերի՝ առանձին դամբարանների, բնակավայրերի, կիկլոպյան պարսպի մնացորդների, կիկլոպյան ամրոցների կամ միջնաբերդերի մի մեծ խմբի:

Ամրոցների մի ուշագրավ խումբ գտնվում է Գավառագետի արգավանդ հովտում, որը, համաձայն ուրարտական արձանագրության, Ուելիքուխի կամ Վելիքուխի երկիրն է իր նշանավոր կիկլոպյան ամրոցով՝ այժմյան Կամո քաղաքի կենտրոնում բարձրացող սարահարթի արևմտյան վերջավորության վրա: Սարահարթը բարձրանում է Գավառագետի միջին հոսանքի ձախ ափին և իշխում է ողջ շրջապատի վրա:

Բերդի գլուխ ամրոցը (հանույթ 12): Խալդ աստծո քաղաք-տաճարը տեղացի բնակիչներին հայտնի է «Բերդի գլուխ» անունով: Այն իր արևմտյան անմատչելի, խիստ ժայռապատ վերջավորությամբ խրված է քաղաքի մեջ և նրանից բարձր է 40—50

մետրով: Բարձունքի մակերեսը համարյա հարթ է, բացառությամբ նրա արևմտյան եզրի մոտ գտնվող 5—6 մետր բարձրությամբ բլրակի ս. Ստեփանոս մատուռի շրջակայքում: Բարձունքը, սկսվելով արևմուտքից ավելի նեղ, գնալով դեպի արևելք, աստիճանաբար լայնանում է և շարունակվելով մոտ հինգ կիլոմետր, վերջանում է խիստ ժայռապատ զառիթափով, որտեղ հնում կանգնած է եղել մի այլ կիկլոպյան ամրոց:

Սարահարթի հյուսիսային լանջը ավելի քիչ թեքություն ունի, քան հարավայինը, որն ամբողջովին ծածկված է խոշոր ժայռերով, և լանջը գրեթե անանցանելի է դառնում: Բարձունքի գագաթի մոտ, հարավային լանջում կան մի քանի բնական քարանձավներ, որոնցից երկուսը բավականին մեծ են ու ընդարձակ, հավանորեն հանդիսացել են նախնադարյան կացարանների: Բարձունքի արևմտյան մակերեսը ծածկված է անընդմեջ ժայռասալերով ու գրեթե զուրկ է հողաշերտերից: Հողածածկ տարածությունն էլ վաղ ժամանակներից ծառայում է որպես գերեզմանոց:

Ամրոցի երկարությունը՝ արևելքից արևմուտք շուրջ 400 մետր է: Այն սկսվում է բարձունքի արևմտյան վերջավորության զառիթափից և վերջանում արևելյան մասում, շորս մետր լայնություն ունեցող պարսպով: Ամրոցի միջին լայնությունը՝ հյուսիսից հարավ 110 մետր է: Այսպիսով, ողջ ամրոցը միջնաբերդի հետ միասին զբաղեցնում է մոտ հինգ հեկտար տարածություն, որից միջնաբերդը մեկ ու կես հեկտար է:

Ամրոցի կենտրոնական և միջնաբերդի հարավ-արևմտյան մասերում նշարվում են կացարանների հետքեր, որոնց պատերի մեկ շարքը երևում է հողի երեսին:

Նման կացարանների հետքեր երևում են նաև

սարահարթի հարավային լանջերում: Այստեղ որպես սլաք օգտագործվել են վերևից գլորված խոշոր ժայռաքեկորները:

Կամո քաղաքի կենտրոնական մասում, որտեղ հիմա կանգնած է պետական թատրոնի շենքը, եղել է խոշոր դամբարանադաշտ: Այստեղ կատարել ենք հետախուզական պեղումներ, և դամբարանից գուրս եկած իրերը առնչվում են Բերդի գլխի ամրոցի կոմպլեքսների հետ: Հար և նման դամբարաններ բացվել են նաև Բերդի գլխի հարավային լանջերում, իսկ խաչեր կոչված սարահարթի հարավային լանջում հայտնաբերվեց ու պեղվեց մի քարայր, որտեղ կատարվել է խմբային թաղում (գտնվեց չորս կմախք, երկուսը՝ մեծահասակի, երկուսը՝ երեխայի), հայտնաբերված կավանոթները, որոնք դրված էին ննջեցյալների հետ, թվագրվում են մ. թ. ա. 9—8-րդ դարերով:

1927 թվականին Բերդի գլխում հայտնաբերվել է ուրարտական արձանագրություն, որը թողել է ուրարտական թագավոր Ռուսան, Սարգուրի որդին, դա ղգալի պարզություն մտցրեց Վելիքուխի երկրի պատմության հետ կապված հարցերի լուսաբանման մեջ: Արձանագրության գլուտից հետո պարզ դարձավ, որ Գավառագետի հովիտը նախաուրարտական շրջանում կոչվել է Ուելիկուխի-Վելիքուխի երկիր:

Այսպիսով, պարզվում է մեր հետախուզական պեղումներով ապացուցվում է, որ Բերդի գլուխ ամրոցը ունեցել է երկու շինարարական շրջան՝ նախաուրարտական և ուրարտական, իսկ կյանքը հարատևել է մինչև միջին դարերը (աղյուսակ 13):

Ուրարտական ամրոցն արտաքինից երևացել է որպես մի ամբողջություն՝ չորս կողմից շրջապատված ամուր պարիսպներով, պարիսպներին՝ բարձր աշտարակներ: Ամրոցը ներսում միջնապարսպով բաժանված է եղել երկու մասի՝ արևմտյան և արևելյան: Արևմտյան մասը քիչ ավելի բարձրադիր է եղել և ավելի քիչ տարածություն է գրավել: Իր հարավային, արևմտյան և մասամբ հյուսիս-արևմտյան կողմերից այն անառիկ է եղել, որտեղ և գտնվել է միջնաբերդը: Արևելյան ընդարձակ մասը հանդիսացել է պարսպապատված բնակավայրը: Վերջերս մեր նոր հետազոտություններից պարզվեց, որ արևելյան պարսպապատից դուրս, նրան անմիջապես մոտ, գոյություն են ունեցել բնակարաններ:

Ամրոցի մուտքը հնարավոր է, որ տեղադրված լինեի սարահարթի հյուսիսային լանջի կողմից,

այն միջնապարսպի մոտ, որը միջնաբերդը զատում էր ամրոցից: Նշված վայրում դեռևս կան աշտարակի հիմքի քարերը: Բացի դրանից, արձանագրված շինարարական քարը գտնվելիս է եղել սկրզրում՝ ենթադրվող աշտարակի մոտ, որտեղից տեղափոխել ու դրել են գերեզմանի վրա որպես տապանաքար: Քարի երկու երեսներին գրվածք ցույց է տալիս նրա պատի անկյունաքար լինելը:

Բերդի գլուխ ամրոցը իր շրջակայքում ոչ մի աղբյուր կամ առու չի ունեցել, ուստի հասկանալի է, որ ամրոցի ջրամատակարարումը վերին աստիճանի դժվար կլինեի ընդհանրապես, իսկ պատերազմական գործողությունների ժամանակ անհրաժեշտ է լինեի այն արհեստական գետնուղին, որով ամրոցը կապվել է Գավառագետի հետ, որտեղից ջուրը ամրոց է բերվել այդ ճանապարհով: 1964 թ. մեզ հաջողվեց բացել գետնուղու մի փոքրիկ հատված, որը գետափի մոտքից 150—200 մետր հեռու էր: Այդ ստորերկրյա ճանապարհով, որը չորս կողմից սալապատված էր, մարդը կարող էր շարժվել կուզեկուզ: Այդտեղից գտնվեցին 8—10 սմ. տրամագծով լավ թրծած կավի խողովակներ, որոնց նշանակությունը անհասկանալի է: Հետախուզության ընթացքում հայտնաբերվեց նաև դետափ դուրս եկող գետնուղու ելքը (հանույթ 14 և 15): Քարանձավի կենտրոնում, որտեղ վերջանում է գետնուղին, կա մի ջրհոր, որի եզրերը կանոնավոր շարված են 0,5 մետր խորությամբ սրբատաշ քարերով: Այստեղից սկսվում է ստորերկրյա ճանապարհը դեպի Բերդի գլուխ:

Մյուս հարցը, կապված Բերդի գլխի ամրոցի հետ, դա Գավառագետի վրա գտնվող քարե կամուրջների գոյության հարցն է, որը, մեր կարծիքով, կապված է բերդի հետ: Ինչպես վերևում ասվեց, Բերդի գլխի ամրոցը հանդիսացել է կենտրոնական ամրոցը Գավառագետի ավազանում, ուստի, մենք պետք է պարզենք, թե ինչպես է կենտրոնական ամրոցը կապվել Գավառագետի աջափնյա ամրոցների ու բնակատեղիների հետ:

Բերդի գլխի հարավ-արևելյան անկյան ուղղությամբ, Գավառագետի վրա կա սալաքարերից կառուցված մի կամուրջ, որը մնում է առ այսօր և որին տեղացիները «Քարե կամուրջ» են ասում (հանույթ 16):

Կամուրջն ունեցել է վեց կամ ութ թուղթ, ծածկված խոշոր սալաքարերով: Վերջինների երկարությունը հասնում է 3,5 մետրի, կան ավելի երկարները, լայնությունը մեկ մետրից ավելի է, հաս-

տությունը՝ 0,4—0,6 մետր: Դրանք զուգբերով դրված են խոշոր ու անտաշ քարերից շարված հենասյուների վրա: Երկու սալաքարերի միացումից ստացվել է 2,5 մետր լայնություն ունեցող կամուրջ, որի վրայով, մեկ ուղղությամբ, կարող էին շարժվել այն ժամանակվա սայլերն ու մարտակառքերը: Սալաքարերն իրենց մի անկյունում, երբեմն էլ երկու անկյունում, նույն ուղղությամբ, ունեն 5—7 սմ. տրամագծով անցքեր, որոնք ծառայել են փոկերը եղներին կամ զոմեշներին ամրացնելու համար, գուցե և ստրուկներին լծելու՝ վեմերը քարհանքից տեղափոխելիս: Սալաքարերի բոլոր անցքերը դարձված են դեպի հյուսիս, որը ցույց է տալիս, որ նրանք բերվել են գետի հարավային կողմում եղած բարձունքից (աղյուսակ 17):

Գետի հարավային ափի բարձունքի լանջում, մի գոգավոր ձորակում, որն ընկած է ուղիղ կամրջի դիմաց, պարզորոշ կերպով նշմարվում է ճանապարհի հետքը 3—4 մետր լայնությամբ:

Գավառագետի քարե կամուրջը գուցե այն հազվագյուտ կառույցներից է, որոնք եղել են հնում Հայկական լեռնաշխարհում:

Լճափի երեք ամրոցները (հանույթ 18): Լճափ գյուղը նորաշեն գյուղից 10 կիլոմետր դեպի հարավ է: Գյուղի արևելյան ծայրամասից սկսվում են կիկլոպյան տիպի ընդարձակ բնակատեղիների ավերակները, որոնց զգալի մասը ի հայտ են եկել լճի մակարդակի ցածրանալուց հետո: Հին բնակավայրից դեպի արևելք, երեք բլուրների վրա հայտնաբերվեցին ու հանութագրվեցին երեք ամրոցներ կամ միջնաբերդեր, որոնք միմյանցից 300—500 մետր հեռավորության վրա գտնվելով, չեն միանում պարիսպներով, ուստի և այդ երեք ամրոց-միջնաբերդերը համարում ենք առանձին կառույցներ՝ միևնույն ցեղի առանձին տոհմերին պատկանող:

Այսպիսով, Լճափի երեք ամրությունները միասին կազմել են ամրոցների մի կոմպլեքս Վելիբուխի երկրի ամենահյուսիսային ծայրամասում:

Բլուրները, որոնց վրա կառուցված են Լճափի ամրոցները, իրենց շրջապատից բարձր են 25—30 մետր, ունեն խիստ ժայռապատ լանջեր, նրանցից յուրաքանչյուրը իր գագաթում ունի 1—2 հեկտար խորդուբորդ մակերես: Այս ամրոցանիստ բլուրներից երկուսը՝ կենտրոնականը և հյուսիսայինը, մինչև ջրի իջնելը եղել են կղզիներ և միայն հարավային բլուրը իր արևմտյան վերջավորությամբ միացած է եղել մայրցամաքին, կազմելով մի հոր-

վանդան: Հասկանալի է, որ ժամանակին այս երեք ամրոցներն էլ կառուցված են եղել ջրից հեռու, ինչպես նաև նրանց շրջապատի բնակատեղիները:

Լճափի ամրոցների շինարարական տեխնիկան նույնատիպ է և համընկնում է Լճաշենի ամրոցի նախաուրարական ժամանակաշրջանի շինարարության տեխնիկային, սակայն կան նաև նշանակալից տարբերություններ նրանց միջև: Այստեղ խոշոր քարերը խիստ հարմարեցված են միմյանց աննշան հղկումով: Ամրոցի վտանգավոր ուղղություններում, որտեղ լանջը ավելի դյուրամատչելի է, պարսպի լայնությունը հասնում է 6 մետրի և շարված է 3—4 շարք խոշոր քարերից, ապա մեջը լցված են մանր քարեր ու խիճ: Օրինակ, առաջին ամրոցի մի բնակարանի հատակագիծը, որի երկու պատերը ընդհանուր են ամրոցի պարսպի հետ (աղյուսակ 19):

Ամրոցների պարիսպները տեղ-տեղ պահպանվել են մինչև չորս մետր բարձրությամբ (տես պարսպի կտրվածքը առաջին և երկրորդ ամրոցներից, հանույթ 20):

Ամրոցների ներսում կան բազմաթիվ կացարաններ, որոնք անհամեմատ փոքր տարածություն ունեն 3—4 քառակուսի մետր: Այստեղ հայտնաբերվեցին քարանձավային բնակարաններ, ժայռերի մեջ եղած խորշեր, որոնք նույնպես օգտագործվել են որպես կացարան: Նրանց առջև շարված են կիսաշրջանաձև պատեր, որոնց հիմքերը պահպանվել են, երևում են պարսպի շարվածքը և աշտարակների հիմքերը (աղյուսակ 21):

Ամրոցներում և շրջակա բնակավայրերում ջուր չկա:

Չկարողանալով պեղումներ կատարել վերոհիշյալ վայրերում, հավաքեցին խեցեղենի վերերկրյա բեկորներ, որոնց միջոցով դժվար է որոշել ամրոցի թվագրությունը: Սակայն ամրոցների կառուցման տեխնիկան ցույց է տալիս, որ կարելի է թվագրել մ. թ. ա. առաջին հազարամյակի առաջին քառորդով: Ավերված գյուղի մոտի ամրոցը Լճափ գյուղից բաժանված է բլուրների մի շղթայով, որն ընկած է արևելքից արևմուտք, իսկ նրանց միջանկյալ տարածությունը մեկ և կես կիլոմետր է:

Աղկալայի կիկլոպյան ամրոցը (հանույթ 22) կանգնած է մի խոշոր ժայռաբլուրի վրա և իշխում է շրջապատին: Նա գրեթե անմատչելի է բոլոր կողմերից, բացի Աղկալա գյուղի արևելյան կողմից,

որը ներկայումս միաձուլվել է ամրոցի ավերակներին հետ:

Ամրոցը յուր տեսքով ու կառուցվածքով նմանվում է լճափի ամրոցներին: Այն նույնպես շրջապատված է բնակավայրի ավերակների մնացորդներով: Ամրոցի ներսում կան բազմաթիվ կացարաններ, որոնք խիստ նման են լճափի ամրոցներում եղածներին:

Աղկալայի ամրոցն արևմուտքից արևելք, համարյա իր ամբողջ երկարությամբ, եզերվում է ժայռապատ խրամուղիներով և հարավ-արևմտյան անկյունում միանում մի այլ նման խրամուղու, որը ձգվում է դեպի հյուսիս: Խրամուղիների ընդհանուր երկարությունը հասնում է 275 մետրի: Կան նաև այլ խրամուղիներ, որոնք ձգված են զանազան ուղղություններով: Սրանք հիմնականում բնական մանր կիրճեր են, մարդիկ վերափոխելով, ծառայեցրել են պաշտպանական նպատակների, ինչպես այդ ակնհայտ է լճափի ամրոցում: Նշված խրամուղիներն ունեն մինչև հինգ մետր լայնությամբ բարձր բնական ու արհեստական պատեր:

Աղկալայի ամրոցի դիրքը այնքան հաջող է ու գերիշխող շրջապատի նկատմամբ, որ միջին դարերում կիկլոպյան ամրոցի փլատակների վրա կառուցվել է մի նոր ամրոց, որի անունով էլ մինչև այժմ այն կոչվում է «Աղ-կալա» թուրքերեն (Սպիտակ բերդ), քանի որ ամրոցում կանգուն է մնացել մի բուրգ, բարձր աշտարակի ավերակ, որը ծեփված է կրաշաղախով: Գյուղի հասակավոր մարդիկ այն անվանում են Իշխանաց ամրոց:

Կիկլոպյան տիպի պարիսպը (հանույթ 23) հայտնաբերվեց (Աղջիկ-տղի գերեզմանից, Աղկալա գյուղից մեկ կիլոմետր դեպի արևմուտք է գտնվում) Սեան-Կամո ճանապարհի անմիջական ձախ եզրին, 200 մետր դեպի հարավ-արևելք: Պարիսպը հատում է ճանապարհը, որտեղ երկու հակադիր կողմերից՝ հյուսիս-արևելքից և հարավ-արևմուտքից միմյանց են մոտենում ժայռապատ ու խիստ քարքարոտ, ոչ շատ բարձր լեռնաբլուրների երկու խմբեր՝ ստեղծել են 200 մետր լայնությամբ լեռնանցք: Լեռնանցքը փակված է եղել կիկլոպյան պարսպով, որի ավերված հիմքերը պարզ և որոշակի երևում են ճանապարհի երկու կողմերից: Պատենքը կառուցվել է կիկլոպյան ամրոցների պարիսպների սկզբունքով, երկշար խոշոր քարերից շարված և նրա մեջ լցված ավելի փոքր քարեր ու խիճ: Պարսպի լայնությունը 2,5 մետր է, իջնում է հյուսիս-արևելյան լեռնախմբի գագաթից, թեք-

վում դեպի հարավ-արևմուտք ու ձգվում մինչև Կամո գնացող խճուղին, ապա շարունակվում դեպի վեր՝ հարավ-արևմտյան լեռնաբլուրների լանջերով մինչև նրանց գագաթները: Պարսպի մեջ, երկու տեղում կան խոշոր քարերի բուրգաձև կուտակումներ, որոնք նման են այդ շրջանում եղած դամբարաններին:

Պարսպից դեպի արևմուտք, բավականին ընդարձակ տարածության վրա երևում են հնադարյան բնակավայրերի մնացորդներ: Բնակավայրը վաղուց ի վեր օգտագործվում է որպես վարելահող, և բնակարանների մնացորդները նկատելի են միայն այնտեղ, որտեղ դեռ չի մտել խոփը:

Մեր կարծիքով, այդ կիկլոպյան պարիսպը և նրա արևմտյան կողմում եղած բնակավայրը եղել են մինչև լուսարտական շրջանում և միմյանցից զատել են երկու ցեղերի կամ ցեղային միությունների (Կիբիսունի երկիրը Ուելիթուսի երկրից—Գ. Մ.):

Հայրիվանի ամրոցը (հանույթ 24) կանգնած է առափնյա ժայռի գլխին, իր դիրքով հիշեցնում է Աղկալայի ամրոցը: Նրանից ներքև, դեպի հարավ ընկած հարթությունը, որ այժմ ազատված է Սեանա լճի ջրերից, ծածկված է եղել պարսպապատված բնակավայրով:

Ամրոցի պարիսպների, ինչպես նաև բնակավայրի կառույցների պատերի կառուցման տեխնիկան համապատասխանում է մինչև այժմ նկարագրած ամրոցների ու բնակատեղիների (Աղկալա, լճափ) շինարարության տեխնիկային:

Սեանա լճի մակարդակի բարձրացումով այդ հնադարյան բնակավայրն ու նրան շրջապատող դամբարանադաշտի մի մասը մնացել են ջրի տակ և հազարամյակների ընթացքում քայքայվել:

Ամրոցում, ինչպես և Աղկալայում, կան բնական խրամուղիներ, որոնք ամրոցի տերերի ձեռքով հարմարեցվել են իրենց նպատակներին: Այսպես, օրինակ, բարձունքի հարավ-արևմտյան ժայռապատ լանջերում կա բավական երկար ու խոր խրամուղի, որտեղ մարդը պրիմիտիվ գործիքներով կարգի է բերել այդ խրամուղին՝ հարկավոր տեղը լայնացրել է կամ խորացրել, պատեր է շարել, երբ խրամուղին դուրս է եկել ցանկացած ուղղությունից:

Հայրիվանի ամրոցը, ի տարբերություն նախորդի, կարելի է համարել միջնաբերդ, քանի որ բացի այն պարիսպներից, որոնք շրջապատում են բլուրը, ամբողջ բնակավայրը նույնպես եղել է պարսպապատված:

Միջնաբերդը իր ամենաբարձր գագաթում, միջնադարյան մենաստանից մոտ 200 մետր դեպի հյուսիս-արևմուտք ունեցել է մի խոշոր աշտարակ, որի հարթակին կարող է տեղավորվել մի քանի տասնյակ մարդ:

Վանքի պատի մոտից ստորերկրյա մի ճանապարհ իջնում է ցած, լճի ցամաքած մասը, որտեղ տարածված է եղել բնակավայրը (աղյուսակ 25):

Ջրից ազատված վայրում, բնակավայրից ոչ շատ հեռու, պեղվեց մի դամբարան, որը ծածկված էր բուրդաձև միջին մեծության քարերով: Կենտրոնում դրված էր մի քանի քար: 0,75 մետր փորելուց հետո դամբարանի արևմտյան պատի տակ հայտնաբերվեց մարդու գանգ: Բացի գանգից ուրիշ ոչինչ չկար:

Հայրիվանի շրջակայքի դամբարաններից հիշարժան է մեկը, որ գտնվում է գյուղի նոր գերեզմանոցի բարձունքի վրա (նկար 26): Դամբարանը վերելից ծածկված է մեծ քանակությամբ գետաքարերով (սալաքարերով), որից մի քանի տասնյակ տարի է, ինչպես պատմում են տեղացիները, տանում և օգտագործում են: Քարաթումբը շրջապատից բարձր է շուրջ երեք մետր, տրամագիծը՝ 26 մետր, դամբարանի շուրջը երեք մետր լայնությամբ սալահատակված է նույն քարերից:

Ազատ ֆաղաֆը և նրա միջնաբերդը (հանույթ 27): Հայրիվանից դեպի Կամո ճանապարհի երկու կողմերը գրեթե անընդմեջ ծածկված են հնագույն դամբարաններով, իսկ երբ վերը նշված սահմանազատող պարսպից հեռանում ենք 6—7 կիլոմետր, հանդիպում ենք մի ընդարձակ միջնադարյան բնակատեղիի ավերակների, որին Ազատ քաղաք են կոչում: Ավերակների ստորին շերտերը պահպանել են ավելի վաղ շրջանի կուլտուրայի մնացորդներ, իսկ բնակատեղիի ամենաբարձր կետում, մի պայտաձև բլուրի վրա դեռ կանգուն են կիկլոպյան բնույթի միջնաբերդի ավերված պարիսպները ու աշտարակները:

Կիկլոպյան միջնաբերդն իր բարձրությամբ իշխում է քաղաքի ավերակների և շատ հեռավոր տարածությունների վրա: Այն կառուցված է բլրի կոնֆիգուրացիային համապատասխան: Պարիսպների կառուցման տեխնիկան համընկնում է մյուս ամրոցների կառուցման եղանակներին:

Միջնաբերդը գրավում է ընդամենը քառորդ հեկտար տարածություն: Պարիսպների վրա երևում են շորս քարաբուրգերի հետքեր, որոնցից երկուսը գտնվում են միջնաբերդի մուտքի աջ ու ձախ կող-

մերում և նայում են դեպի հյուսիս-արևմուտք, այսինքն դեպի Հայրիվան, որը լավ երևում է այդ բարձունքից: Մյուս երկու աշտարակները գտնվում են միջնաբերդի հարավ-արևելյան պարսպի վրա և նայում են հարավ:

Յոթն աղբյուր բնակատեղին (հանույթ 28): Ազատ քաղաքից դեպի հարավ-արևելք, նորատուս տանող ճանապարհի ձախ կողմի սարահարթում փոված է միջնադարյան լայնահիստ, ավերակ մի հնավայր, որին տեղացիները «Յոթն աղբյուր» անուն են տալիս կամ «Արլլու», կամ էլ «Ասլան-Ղափլան»: Վերջին անունը կապված է այդ ավերակներից ոչ հեռու գտնվող քարե մահարձանի գազանակերպ գծագրության հետ, որոնք հիշեցնում են առյուծի ու վագրի պատկերներ:

Այդ բնակատեղին մինչև այժմ դիտվել է, ինչպես Ազատ քաղաքը, իբրև սոսկ միջնադարյան մի ավերակ գյուղ, սակայն հետազոտությունները ցույց տվեցին, որ այս գյուղի տակ գտնվում է հնագույն ամրոց-շեն:

Կիկլոպյան միջնաբերդը գտնվում է սարահարթի հյուսիս-արևմտյան վերջավորության վրա, ունենալով անկանոն 350 մետր երկարություն ունեցող պարիսպ, որը ընդգրկում է 3/4 հեկտար տարածություն:

Միջնաբերդը բոլոր կողմերից շրջապատված է կացարաններով, որտեղ պարզ երևում են ծայրամասերի բնակարանների արտաքին պատերի միացումները, որոնցով ամբողջ բնակավայրը ստացել է մի ուրույն պարսպապատում:

Սարահարթը, որի վրա կառուցված է միջնաբերդը, երեք՝ արևմտյան, հյուսիսային և արևելյան կողմերով դժվարամատչելի է, ունի խիստ թեք լանջեր, որոնք շրջապատից բարձր են 25—30 մետր, իսկ հարավային ու հարավ-արևելյան կողմերով լանջերն աստիճանաբար իջնում են և միաձուլվում դաշտի ընդհանուր մակերևույթին:

Միջնաբերդն ունի մուտք՝ դարձված դեպի հյուսիս, որտեղից ճանապարհը դուրս գալով թեքվում է դեպի արևմուտք և ապա հարավ ու կորչում բնակավայրում: Միջնաբերդն ունեցել է երեք աշտարակ, որոնցից երկուսը գտնվում են պարսպի արևելյան հատվածում, իսկ մեկը՝ արևմտյան: Նրանք ունեցել են 5×5 մետր հարթակ, սակայն նրանց բարձրության մասին դժվար է որևէ բան կոհհեղ:

Միջնաբերդից դեպի հյուսիս և հյուսիս-արևելք, լճի մակարդակն իջնելուց հետո, հարթության վրա երևում են հնագույն կացարանների հետքեր, իսկ

այդ ավերակներից այն կողմ նշմարվում են մի քանի, բավականին խոշոր դամբարաններ:

Այս ամրոց-շենում շրի մատակարարման հարցը, ըստ երևույթին, լուծված է եղել: Զուրը վերցրել են «Յոթն աղբյուրից», որոնք գոյություն ունեին մի քանի տասնյակ տարի առաջ: Այժմ աղբյուրները ցամաք են հավանորեն լճի իջեցման պատճառով:

Հերի դարի ամրացը (հանույթ 29): Նորատուս ղյուղից երկու կիլոմետր դեպի արևելք, Սևանա լճի (նախկին մակարդակի) ափամերձ հարթության վրա առկա է կոնաձև լանջերով, մեծ թեքության մի բարձունք: Նրա լանջերը ծածկված են հրաբխային խարամով, որը և խիստ դժվարացնում է բարձունքի գագաթ բարձրանալը: Նա շրջապատի հարթությանից բարձր է մոտ 120 մետր: Տեղացիները լեռը Հերի դար են կոչում, որովհետև բարձունքի հարավ-արևելյան լանջում կան երկու բավական ընդարձակ քարայրներ, որոնք, ինչպես ցույց տվեց ուսումնասիրությունը, հավանորեն եղել են նախնադարյան մարդու կացարաններ:

Լեռան գագաթը ձագարած է, և բարձունքի բոլորակ եզրերով անցնում են կիկլոպյան ամրոցի պարիսպների մնացորդները, կրկնելով տեղի շրջանաձևությունը:

Պարսպի ընդհանուր երկարությունը շուրջ 500 մետր է, իսկ ամրոցի բռնած մակերեսը մոտավորապես շորս հեկտար է: Պարիսպներից ներս երկվում են կացարանների ավերակները, որոնց մեջ իր լավ պահպանվածությամբ աչքի է ընկնում մի քառանկյունի շենք, որի պատերը մնում են երկու երեք շարք քարի բարձրությամբ: Պատերի լայնությունը 2,5 մետր է, շինության շորս անկյուններում գրված են խոշոր քարեր: Այս շենքն ունի երկու բաժանմունք, երկու սենյակի ձևով:

Ամրոցի պարիսպների կառուցման տեխնիկան նման է մյուս ամրոցների պարիսպների կառուցման տեխնիկային: Ամրոցն ունեցել է յոթ աշտարակ, որոնց հետքերը երևում են պարիսպների վրա: Աշտարակներից երկուսը գտնվում են ամրոցի մուտքի աջ ու ձախ կողմերում, երկուսը՝ ամրոցի հյուսիս-արևելյան պարսպամասում, իսկ երեքը՝ հավասար հեռավորության վրա, մեկը մյուսից՝ 40—45 մետր, ուղղված հարավ-արևմուտք: Աշտարակներն ունեն 6×6 մետր հարթակներ:

Ամրոցի մուտքը եղել է նրա հյուսիս-արևելյան կողմից, այդ մասի լանջը համեմատաբար ավելի բարձր թեքություն ունի: Մուտքից ճանապարհը դուրս

է գալիս և իջնում դեպի ներքևի հարթության վրա եղած բնակատեղին, այնուհետև աստիճանաբար թեքվում դեպի հյուսիս: Բնակավայրից արևելք փոված է դամբարանադաշտը:

Հերի դարի ամրոցը, հավանորեն, Վելիբուխի երկրի պաշտպանության գործում հատուկ տեղ է գրավել: Կանգնած լինելով բարձր սարի վրա, այս ամրոցը մեծ տեսողաշտ է ունեցել: Այնտեղից պարզ երևում են Գավառագետի հովտի ու նրա շրջապատի համարյա բոլոր կիկլոպյան ամրոցները՝ Լճափի ամրոցները հյուսիսում, Կարմիր գյուղի ձմեռանոցի ամրոցը՝ հարավում, Աղի բերդ ամրոցը՝ արևմուտքում և Սևանա լճի ամբողջ հայելին:

Ս. Գեորգ գյուղի կամ Քանագեղի ամրոց-շենը (հանույթ 30): Կամո քաղաքից դեպի հարավ 12 կիլոմետր, Կամո—Մարտունի խճուղուց երկու կիլոմետր արևելք կա մի ավերված միջնադարյան գյուղատեղ, որն այժմ Կարմիր գյուղի կոտնտեսությունը օգտագործում է որպես անասունների ձմեռանոց:

Վայրը, որտեղ գտնվում է նշված միջնադարյան գյուղը, մի ընդարձակ հրվանդան է, շուրջ 30 հեկտար տարածությամբ, փոքր անհարթություններով, երեք կողմից շրջապատված Սևանի ջրերով: Այս միջնադարյան գյուղի ավերակների տակ թաքնված են ավելի վաղ շրջանի՝ կիկլոպյան ամրոցի մնացորդներ:

Կիկլոպյան պարսպի հետքերը երևում են ամրոց-շենի հյուսիս-արևմտյան կողմից, այնուհետև դառնում է դեպի արևմուտք և ապա հարավ, 900 մետր ընդհանուր երկարությամբ: Ամրոց շենի մնացած կողմերը պարսպապատված չեն, քանի որ այդ մասերը խիստ քարքարոտ զառիթափ են: Այդ տարածությունում եղած երեք փոքրիկ ձորակներն էլ, որ կարող էին դեպի ամրոց-շենը հեշտ ներխուժման մատուցներ ծառայել, ափից ափ փակված են երեք շարք պարիսպներով:

Պարիսպների արտաքին կողմից նկատելի են յոթ տարբեր ձևի ու մեծության աշտարակների մնացորդներ: Նրանցից չորսը կիսաշրջանի ձև ունեն, հավանորեն ուշ շրջանում վերակառուցված, իսկ երեքը քառակուսի են, նման մյուս կիկլոպյան ամրոցների աշտարակներին:

Ճանապարհը, որը մտնում է ամրոց-շենը, արևմուտքից է և երկու կողմերից պարսպապատված մոտենում է միջնաբերդին:

Միջնաբերդը, համեմատած մյուս միջնաբերդերի և իր իսկ բնակավայրի հետ, շատ փոքր է՝ ավելի

նման է բարձրագույն կետում գետնեղված մի առանձին շինություն կամ տան, քան միջնաբերդի:

Քանազեղ ամրոց-շենի հյուսիս-արևմտյան մասում պահպանվել են կիկլոպյան տիպի կացարանների պատեր: Այստեղ հետախուզական մի խումբ մատուցել է պեղումներ կատարեցին (աղյուսակ 31), որոնք առանձին արդյունքի չհանգեցրին, բացի խեցեղենի մանր բեկորներից ու ընտանի կենդանիների ոսկորներից:

Ամրոց-շենի պահակակետը (հանույթ 32), գտնվում է երկու կիլոմետր դեպի հարավ, մի ժայռաբլուրի վրա և իրենից ներկայացնում է մի փոքր ամրոց: Իր մեծությամբ ու տեղադրմամբ սա ոչ այլ ինչ է, քան վերը նկարագրված ամրոց-շենից դուրս բերված մի պահակակետ:

Ամրոցի ներսում չի նկատվում որևէ կացարանի հետք: Հավանորեն այս պահակակետում մշտական ապրող բնակչություն կամ զորախումբ չի եղել: Բնակարանների հետքեր երևում են ամրոցի շուրջը:

Կռուխ խառաքա բնակավայրը (հանույթ 33) ընկած է Ս. Գևորգ գյուղից (Քանազեղ) 3 կիլոմետր դեպի հարավ-արևմուտք, Կամո-Մարտունի ճանապարհի երկու կողմերում առկա է միջնադարյան մի ավերված գյուղ:

Հետազոտությունները ցույց տվեցին, որ այստեղ՝ միջնադարյան գյուղի ավերակների տակ նույնպես գտնվում է նախնադարյան ժամանակաշրջանի բնակավայր: Բնակատեղիի եզրագծերի վրա պարզապես երևում են կացարանների արտաքին պատերի հաջորդական միացված շարքերը, որոնցից և ամբողջ շենը դառել է պատնեշապատված, ինչպես այդ տեսանք «Յոթն աղբյուր» ամրոց-շենում:

Գտնված վերերկրյա խեցեղենի առանձին բեկորները, որոնք սև փայլեցված ու զարդանկարված են, պատկանում են մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակի մշակույթին: Այս բնակավայրն էլ, մեր կարծիքով, գոյություն է ունեցել դեռ վաղ բրոնզի դարաշրջանում:

Դիտելով Վելիքուխի երկրի սահմանները, կարելի է ենթադրել, որ Ս. Գևորգ (Քանագյուղ) գյուղը, նրանից երկու կիլոմետր հարավում եղած փոքր ամրոցը իր շրջակա բնակատեղիով և Կուռի խարարի բնակատեղին հանդիսացել են Ուելիկուխի և

Թուլիսու երկրների միջև եղած սահմանային բնակավայրերը:

Ղուվուխ (Ղուվիս)՝ ամրոցը (հանույթ 34) Արծվաքար գյուղից 8 կիլոմետր դեպի հարավ, Սևանա լճի ափին կան երկու միջնադարյան գյուղերի ավերակներ, որոնց անունները մեզ հայտնի չեն: Այդ գյուղերը բաժանվում են մի երկարաձգված, հյուսիսից հարավ ընկած բարձունքով, որի վրա էլ կիկլոպյան ամրոցի ավերակներն են: Այդ վայրը կոչվում է «Դուլակներ»:

Ամրոցն ըստ վայրի տեղադրության ունի ձվաձև տեսք և զբաղեցնում է շուրջ մեկ ու կես հեկտար տարածություն: Ամրոցի մակերեսը շատ քարքարոտ է, երևում են բազմաթիվ բնակարանների պատերի հիմքեր, որոնց կառուցման տեխնիկան նույնն է, ինչ պարիսպներին: Ամրոցի պարիսպները ձգվում են բարձունքի հյուսիսից դեպի արևմուտք և ապա հարավ: Զի պարսպապատված ամրոցի արևելյան կողմը, քանի որ այդ մասում բարձունքը ունի խիստ թեք, քարքարոտ ու անմատչելի լանջ:

Ամրոցի պարիսպները, ի տարբերություն այլոց պարիսպների շարին, իրենց դուրամատչելի մասերում եռաշար են, մեծ ու անտաշ քարերով, որոնց մեջ լցված են ավելի մանր քարեր ու խիճ: Այդպես պարիսպը ավելի ամրակուռ և անխորտակելի է դառնում: Հար ու նման պարիսպների շարվածքի մենք հանդիպեցինք Լճափի առաջին ամրոցի պարսպում, որի լայնությունը հասնում է վեց մետրի:

Ղուվուխի ամրոցը ունեցել է յոթ քարաբուրդ՝ 5×5 մետր մեծության, որոնցից երկուսը եղել են մուտքի աջ ու ձախ կողմերում՝ մեկը պարսպի հյուսիսային վերջավորության վրա, մյուսը՝ պարսպի հարավային ծայրում, մնացած երեք աշտարակները հավասար հեռավորության վրա դասավորված են պարսպի արևմտյան հատվածում: Ինչպես վերևում ասվեց, ամրոցի արևմտյան լանջը դուրամատչելի է, ուստի և պատահական չէ, որ աշտարակները գտնվում են այդ պարսպամասում:

Ամրոցի մուտքը հյուսիս-արևմտյան կողմից է և այդտեղից դուրս եկող ճանապարհը հյուսիս-արևմտյան եզրով պարսպապատված է, ինչպես այլ ամրոցների մուտքերին մոտեցող ճանապարհները:

Ինչպես ամրոցում, այնպես էլ ամրոցից դուրս կան բազմաթիվ դամբարաններ, որոնք իրենց արտաքին տեսքով չեն տարբերվում Լճաշենի շրջա-

¹ Ղուվուխ կամ Ղուվիս նշանակում է քարքարոտ վայր, դաշտ:

կայքի և այլ բոլորաձև ու խոշոր քարերով ծածկը-ված դամբարաններից:

Դամբարանների առկայությունը ամրոցի ներսում ենթադրել է տալիս, որ մինչև ամրոցի կառուցումն այստեղ եղել է մի ընդարձակ դամբարանադաշտ:

Այս ենթադրությունը հիմնավորվում է նաև նրանով, որ հավաքած խեցեղենը մեծամասամբ ունի սև փայլեցրած գույն, ծածկված է զարդանկարներով, որոնք հավանաբար վաղ բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի մշակույթ են: Սակայն չի բացառվում նաև, որ այդ դամբարանները կարող են լինել ավելի ուշ ժամանակի:

Պառավի կամ Լիկյա վաճառքի ամրոցը (հանույթ 35): Կամո քաղաքից տասը կիլոմետր հարավ, լանջադրյուր գյուղի հարավ-արևելյան կողմի բարձունքի վրա մի վանք կա՝ Պառավի կամ Լիկյա անունով: Վանքի շրջակայքում երևում են կիկլոպյան ամրոցի ու բնակատեղիի հետքեր, որի ամենաբարձրը տեղում մասամբ պահպանվել է միջնաբերդը:

Սարահարթի արևմտյան լանջը թեք է և գագաթի մոտ վերջանում է քսան մետր բարձրություն ունեցող քարային ուղղաձիգ զանգվածով, նրա ստորին մասում որոշակի երևում են քարանձավների մուտքերը: Այդ մուտքերով այժմ կարելի է ներս մտնել միայն սողալով, քանի որ մուտքերը լցված են քար ու հողով: Պարզ երևում են մուտքերի պատերը և նրանց ծածկերը, որոնք մեծ-մեծ սալաքարերով են կառուցված (աղյուսակ 36):

Միջնաբերդը գրավում է բարձունքի առավել հարթ, սակայն գերիշխող մասը: Ի տարբերություն մյուս ամրոցներում եղած միջնաբերդերի, այստեղ բնակարաններ ավելի շատ կան և դրանք կանոնավոր կերպով շարված են հիմնականում՝ արևելյան պարիսպների տակ, օգտագործելով պարիսպը որպես արտաքին պատ:

Միջնաբերդի պարիսպների վրա հայտնաբերվեցին ինը աշտարակ, որոնք դասավորված են միջնաբերդի անկյուններում, մուտքերի մոտ և այն տեղերում, որտեղից ավելի լավ է գիտվում շրջապատը:

Բարձունքը, որի վրա գտնվում է ամրոցը, արևմրտյան կողմում բարձր է իր շրջապատից ավելի քան 150 մետր, դեպի արևելք աստիճանաբար իջնում է մինչև հանդիպակաց լեռան ստորոտները, որտեղ կան բազմաթիվ դամբարաններ, հյուսիսից նույնպես իջնում է մինչև Գավառագետի հովիտը, միայն դեպի հարավ: Բարձունքը ձգվում է մի քա-

նի կիլոմետր, մինչև Գեղարքունիք գյուղը: Արևմրտյան լանջը գրեթե ուղղահայաց թեքություն ունի: Ամրոցն ավելի անխոցելի դարձնելու համար երեք կողմից պարսպապատված է 3, նույնիսկ տեղ-տեղ երևացող 4 կարգ պարիսպներով:

Միջնաբերդի առաջին՝ հիմնական պարիսպը հինգ մետր լայնություն ունի, մյուսները՝ աստիճանաբար նեղանում են: Քարերը շարված են առանց շաղախի, երկշար, որոնց մեջ լցված է մանր քար ու խիճ: Պարիսպների միջանկյալ տարածությունների վրա նկատելի են բազմաթիվ բնակարանների հետքեր:

Ամրոցն իր չորս պարիսպներով զբաղեցնում է մոտ ութ հեկտար տարածություն, իսկ միջնաբերդը՝ շուրջ մեկ հեկտար: Բացի դրանից, պարիսպներից դուրս կան մեծ քանակությամբ բնակարանների ավերակներ, որոնք անշուշտ կապված են եղել ամրոցի հետ:

Ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ Պառավի վանքի ամրոցը ունեցել է ջրամատակարարման սխեմա: Նրա հարավ-արևելյան ուղղությամբ, մեկ ու կես կիլոմետր հեռավորության վրա կա երկու ամբարտակ, ուր հավաքվել են հալված ձյան, ինչպես նաև անձրևային ու հեռավոր աղբյուրների ջրերը, ամրոցն ու շենը ջրով ապահովելու նպատակով:

Արտաքին՝ չորրորդ պարիսպը, որը շրջանցում է ամրոցը, ունի մուտք աջ ու ձախ կողմերում, միջանկյալ պարիսպների ու միջնաբերդի զխավոր պարսպի վրա կան հզոր աշտարակների հետքեր:

Պառավի վանքի ամրոցից դեպի հարավ ու հարավ-արևելք կիկլոպյան տիպի բնակավայրեր կան, որոնք զբաղեցնում են շուրջ 70 հեկտար տարածություն: Այդտեղ նկատելի են պարիսպների հետքեր, որոնք շրջապատում են կամ ամբողջ բնակատեղին կամ առանձին բնակարանների խմբեր տվյալ բնակավայրի կազմում: Բնակատեղիներն իրենց շրջապատում ունեն գամբարանադաշտեր (հանույթ 37):

Ձուրի խաւաքա բնակավայրը (հանույթ 38) զբաղեցնում է լանջադրյուր գյուղից՝ երկու կիլոմետր դեպի հարավ-արևմուտք: Բնակավայրը տեղադրված է երկճյուղ ձորի շուրջը: Այն հարուստ է վերերկրյա հնագիտական նյութերով՝ օբսիդիանի և կավամանների բազմաթիվ բեկորներով, հաճախակի հանդիպում են նաև քարե գործիքներ, սանդեք, մակույկաձև աղորիքների ջարդված մասեր և այլն:

լանջադրուր գյուղի շրջակայքում եղել են մի քանի կիկլոպյան բնակավայրեր, որոնք հավանորեն սերտորեն կապված են եղել ինչպես միմյանց, նույնպես և Պառավի վանքի կիկլոպյան ամրոցի հետ, և բոլորը միասին մտել են Ուելիբուխի երկրի կազմի մեջ:

Մաղկավանի ամրոցը (հանույթ 39): Կամո քաղաքից ութ կիլոմետր դեպի հարավ, Սարուխան գյուղի հյուսիսային ծայրամասում սկսվում է մի բարձունք, որը տեղացիները Մաղկավան են անվանում: Այդ բարձունքի հարավային, ամենաբարձրը մասում երևում են կիկլոպյան ամրոցի պարիսպների հետքեր:

Բարձունքը, որի վրա է գտնվում ամրոցը, իր արևմտյան, հարավային և մասամբ էլ արևելյան կողմերի լանջերով խիստ քարքարոտ է ու անմատչելի: Հյուսիսային կողմով այն երկարաձգվում է մի քանի կիլոմետր մինչև Կարմիր գյուղի սահմանները: Այս պատճառով էլ գրականության մեջ այդ ամրոցը վերագրվում է Կարմիր գյուղին:

Ամրոցը կառուցված է բարձունքի առավել քարքարոտ մասում, շրջապատված հռապարսպով, առավելապես այն մասում, որտեղ նրա լանջերը քիչ թեթևություն ունեն: Գրավում է շուրջ յոթ հեկտար տարածություն, որից մեկ հեկտարը՝ միջնաբերդը:

Միջնաբերդի գլխավոր պարիսպը չորս մետր լայնություն ունի և երեք աշտարակ: Աշտարակներից մեկը գտնվում է միջնաբերդի հյուսիս-արևմտյան անկյունում, որտեղից դուրս է գալիս մի ուռնուղի և իջնում դեպի Գավառագետի վտակի ափը: Գետակի ափը ծածկված է հնագույն բնակատեղիի ավերակներով: Երկրորդ աշտարակը գտնվում է միջնաբերդի հարավ-արևելյան անկյունում և, ի տարբերություն մյուս աշտարակների, կիսաշրջանաձև է և կառուցված է պարսպի ներսի կողմից: Երրորդ աշտարակը նույնպես տարբերվում է մյուս աշտարակներից. ունի քառակուսի ձև, գտնվում է այսպես կոչված պարսպի վրա, այսինքն մի մասը պարսպից դուրս, իսկ մյուսը՝ ներս: Մեծությամբ այն ամենախոշորն է:

Ամրոցն իր շրջապատով արևելքից, հարավից և արևմուտքից ծածկված է բնակատեղիների հետքերով: Գյուղացիները այդ վայրերում հողային աշխատանքներ կատարելիս հաճախ գտնում են զանազան հնագիտական իրեր, որոնք վերաբերում են ամրոցի գոյության շրջանին: Սարուխան գյուղացի Կոռյան Սիրեկանը գետի ափին քար հանելիս գտել է միջին մեծության մի կարաս, բաց կարմիր

գույնի ներկած, հաստ ու լայն շուրթերով, 0,95 մետր բարձրությամբ և 2,06 մետր շրջանագծով: Նույն տեղում գտնվել է եղջերուի գանգ, որի եղջյուրները հատող սուր գործիքով կտրված են: Գտնվել են նաև զանազան չափերի ու տարբեր նյութերից պատրաստված ուլունքներ: Ամրոցը հարուստ է վերերկրյա բազմաթիվ ու բազմապիսի խեցեղենի ու նյութական արտադրության այլ մնացորդներով:

Ամրոցի պարիսպները խիստ ավերված են (աղյուսակ 40): Նրանց բարձրությունը դժվար է նույնիսկ մոտավորապես որոշել, քանի որ թափված քարեր չկան պարիսպների շուրջը:

Մաղկավանի ամրոցը չրով հավանաբար ապահովված է եղել, քանի որ ամրոցի երկու՝ արևելյան ու արևմտյան կողմերից ոչ հեռու հոսում են Գավառագետի վտակները, որոնք կարող էին ամրոցին չոր մատակարարել:

Ուրարտացիները, նվաճելով վելիբուխի երկիրը, ըստ երևույթին, օգտագործել են ինչպես Պառավի վանքի, նույնպես և Մաղկավանի ամրոցները, վերականգնելով այն ըստ իրենց պահանջների, իսկ Մաղկավանի ամրոցի աշտարակների վերականգնումները կասկած են հարուցում, քանի որ այս ամրոցը հարատևել է նաև վաղ հայկական և միջնադարյան շրջաններում: Անհրաժեշտ են հետախուզական պեղումներ. այդ ամրոցում:

Արծվաքար գյուղի մոտի երկու կիկլոպյան ամրոցները տեղադրված են Գավառագետի ստորին հոսանքի աջ-հարավային և ձախ-հյուսիսային ափերին, որոնք Կամո քաղաքից 2—3 կիլոմետր դեպի արևելք են ընկնում:

Ժամի դարի ամրոցը (հանույթ 41) գտնվում է Գավառագետի աջափնյա բարձունքին: Կառուցված է բարձր սարահարթի արևելյան գահավեժ եզրին: Զառթափի հյուսիսային և արևելյան լանջերը խիստ թեք են ու ծածկված խոշոր քարերով: Սարահարթի հարավային և արևմտյան կողմերն ամրոցի շրջակայքում հարթ են: Ամրոցը զբաղեցնում է հեկտարից քիչ ավելի տարածություն, որի մակերեսի զգալի մասը անընդմեջ ծածկված է ժայռերով: Այն բոլոր կողմերից չէ, որ պարսպապատված է: Հարթ կողմերում բարձրացել են հզոր պարիսպներ, որոնց հետքերը կան առ այսօր: Մուտքը գտնվում է ամրոցի հյուսիսային անկյունում, և այնտեղից դուրս եկող ճանապարհը ոլորապտույտ իջնում է դեպի Գավառագետի աջ ափը: Չնայած ճանապարհի բնական թաքնվածությանը ժայռերի մեջ, այ-

նուամենայնիվ նրա բաց տեղերում այն պաշտպանված է խոշոր ու անտաշ քարերից շարված պարսպով:

Ամրոցի սահմաններում երևում են բնակարանների հետքեր: Ամրոցի պարիսպների վրա աշտարակների հետքեր չեն հայտնաբերվել, միայն հարավային պարսպամասի արևմտյան վերջավորութունը ավելի լայնացված է (ութ մետր), որը հավանորեն ծառայել է որպես աշտարակ:

Ջաղացի դարի ամրոցը (հանույթ 42) գտնվում է Գավառագետի հովտի ձախ՝ հյուսիսային բարձունքի վրա, որը Կամո քաղաքի կենտրոնում բարձրացող սարահարթի արևելյան վերջավորությունն է կազմում: Այստեղ պահպանվել են մի կիկլոպյան ամրոցի պարիսպների հետքեր, որոնք նայում են ձորի մյուս կողմում գտնվող Ժամի դարի ամրոցին: Այս ամրոցը իր կառուցվածքով միանգամայն նման է վերը նկարագրվածին, այն տարբերությամբ, որ այս վերջինը բացի հիմնական ու գլխավոր պարիսպներից, որտեղ հավանորեն միջնաբերդն է եղել, ունի նաև արտաքին պարիսպ, որը սկսվում է սարահարթի հարավային զառիթափից: Կիսաշրջանաձև անցնելով արևմտյան կողմով դեպի հյուսիս, այն միանում է արևելյան զառիթափի եզրին, իր մեջ առնելով մոտ վեց հեկտար տարածություն, որից մեկ հեկտարը զբաղեցրել է միջնաբերդը: Միջնաբերդը գրավում է ամրոցի առավել գերիշխող ու ավելի լավ պաշտպանված մասը: Այստեղ պարիսպները, ինչպես նաև նախորդ ամրոցում, խիստ քայքայված են, հազիվ պահպանվել են 2—3 ուղղահայաց շարի քարերը (աղյուսակ 43):

Միջնաբերդի պարիսպների վրա հայտնաբերվեց վեց աշտարակ, որոնք դասավորված են ամրոցի անկյուններում ու մուտքերի մոտ: Նրանք հավասար մեծություններ ունեն՝ 5×5, բացառությամբ հարավ-արևմտյան անկյան աշտարակից, որը ավելի մեծ է:

Ամրոց են մտնում երկու ճանապարհ, մեկը՝ գլխավորը, նրա հյուսիսային կողմից, որտեղից հավանորեն շարժվել է նաև անվավոր գումակը, մյուսը, որն ավելի նեղ է, հետիոտնի համար, նման է գաղտնուղու, և ճյուղավորվելով, արևելյան ժայռապատ լանջով իջնում է դեպի Գավառագետը: Այդ ծածկված կածաններով ամրոցի բնակիչները, ըստ երևույթի, իջել են դեպի գետը չոր վերջնելու: Կածանների արտաքին եզրերով անցել է ժայռապարիսպը, ինչպես այդ տեսանք ժամի դարի ամրոցում:

Այստեղ նույնպես պահպանվել են կացարանների պատերի հետքեր: Հողի երեսին կան խեցեղենի մանր բեկորներ, որոնց միջոցով անհնար է որևէ բան որոշել ամրոցի ժամանակագրության մասին: Միայն պարիսպների ու աշտարակների կառուցողական տեխնիկան թելադրում է ենթադրել, որ այս կառուցվածքները վերաբերում են մ. թ. ա. երկրորդ հազարամյակի վերջին շրջանին կամ առաջին հազարամյակի սկզբին:

Մոթթի ձորի կիկլոպյան ամրոցը (հանույթ 44) գտնվում է Ժամի դարի բերդի սարահարթի հարավային զառիթափի գլխին, Մարտունի տանող ճանապարհի ձախ կողմում, Կամո քաղաքից երկու կիլոմետր դեպի հարավ:

Այս հուշարձանը նման է Ժամի դարի և Ջաղացի դարի ամրոցներին: Ամրոցի հարավային և արևմրտյան կողմերը վերջանում են խիստ ժայռապատ ու մեծ թեթության, իսկ հյուսիսային և արևելյան կողմերը, լինելով հարթ, պատնեշված են կիկլոպյան պարիսպներով, որոնց վրա հայտնաբերվեցին չորս քարաբուրգերի մնացորդներ: Ամրոցը գրավում է ընդամենը կես հեկտարից քիչ ավելի տարածություն, որի համար գուցե և ճիշտ կլիներ այն համարելնք միջնաբերդ, մանավանդ որ նրա հարավային ու արևմտյան կողմերում երևում են բազմաթիվ բնակարանների հետքեր, որոնք, անշուշտ, կապված են եղել հիշված ամրոցի կամ միջնաբերդի հետ:

Բնակատեղիից դուրս, նրա շրջապատում կան բազմաթիվ դամբարաններ, որոնցից մի քանիսը պեղել է Ն. Լալայանը:

Պարիսպների հիմքի լայնությունը 3,5 մետր է: Աշտարակների հիմքերը վատ են պահպանվել, այսուհանդերձ կարելի է որոշել նրանց մեծությունը՝ 4×4 մետր:

Ամրոցի հարավ-արևմտյան անկյունում երևում է ստորերկրյա մի գետնուղու մուտք, որը ժայռաքարերի միջով անցնում է դեպի դիմացի ձորը և այնտեղից ոչ հեռու գտնվող Գավառագետի վտակը: Գետնուղին ունի մեկ մետր լայնություն, ութ մետր երկարություն, և պահպանվել է մինչև հիմա: Ըստ երևույթի, բնական քարանձավը հարմարեցված է գաղտնի կերպով դեպի ամրոց ել ու մուտ անելու համար: Նույնպիսի գետնուղի մենք տեսանք Հայրիվանի ամրոցում: Նման գաղտնուղի հավանորեն եղել է նաև Ջաղացի դարի ամրոցում, էլ չենք խոսում Կամո քաղաքի Բերդի գլխի ստորերկրյա ճանապարհի մասին:

Հացառատ (Առեեղ) գյուղի մոտի Բերգի գլխի ամրոցը (հանույթ 45) գտնվում է Կամո քաղաքից դեպի արևմուտք, նշված գյուղի հյուսիս-արևելյան ծայրամասում եղած սարահարթի զառիթափի վրա:

Ամրոցի միջնաբերդը, որը գրավում է գոգավոր տարածություն, դեռ հնուց և մինչև այժմ օգտագործվում է որպես գերեզմանատուն:

Հացառատի հուշարձանն իրենից ներկայացնում է բնակավայրի, ամրոցի ու միջնաբերդի մի ամբողջ կոմպլեքս: Միջնաբերդը, որը գրավել է ժամանակակից գերեզմանոցը, ունի երկարավուն, հյուսիսից հարավ ընկած ձվաձև գծագրություն, որը և համընկնում է վայրի տեղադրության հետ: Նրա բունած տարածությունը մոտ երեք հեկտար է և օղակված է երեք կողմից շորս շարք պարիսպներով: Բացի պարիսպներից, նրանց միջանկյալ տարածություններում եղած բնակարանների պատերի միացումը դարձել է մի լրացուցիչ պատենշ միջնաբերդի համար: Պարիսպները շրջապատում են միջնաբերդն ու ամրոցը հյուսիսից, արևմուտքից և հարավից: Արևելյան, հյուսիս-արևելյան կողմերից լանջերը խիստ ժայռապատ են ու մեծ թեքություն ունեն: Ինչպես վերը ասացինք, այստեղ զուգորդված են միջնաբերդը, ամրոցն ու բնակատեղին, և այդ բոլոր վայրերում երևում են կացարանների մնացորդներ:

Միջնաբերդի առաջին պարսպի վրա հայտնաբերվեցին աշտարակներ, որոնք կանգուն են եղել կարևոր ուղղությունների վրա կամ մուտքերի մոտ: Ամրոցի մյուս պարիսպներում նույնպես նկատելի են տասը աշտարակների հիմքեր, որոնք տեղադրված են դարձյալ կարևորագույն կետերում կամ մուտքերի մոտ:

Ամրոցը գրավում է 11 հեկտար տարածություն: Նրա հյուսիս-արևմտյան ու հարավ-արևմտյան անկյուններում գտնվում են գլխավոր մուտքերը, որտեղից և ձգվում են պարսպապատված ճանապարհները դեպի միջնաբերդ: Միջնաբերդ են գնում նաև երկու նեղ կածաններ՝ մեկը հարավ-արևելքից, որն այժմ էլ օգտագործվում է, մյուսը՝ հյուսիս-արևելքից: Միջնաբերդի գրեթե կենտրոնում կա մի գոգավորություն և մի փոսորակ: Տեղացիների ասելով, դա մի հնագույն ջրհորի բերան է, որը հնում բաց է եղել և ուղղահայաց իջել է մինչև սարահարթի արևելյան ստորոտից բխող աղբյուրների ստորերկրյա ակունքները:

Ամրոցից դուրս, դեպի արևմուտք փոխված է մի լայնատարած դամբարանադաշտ: Դամբարանների

մի զգալի մասը պեղել է Ե. Հալայանը: Դամբարաններ կան նաև ամրոցի հեռավոր պարսպի շրջակայքում: Գյուղի հարավային ծայրամասում ընկնող Բատիկյան գյուղի ճանապարհի աջ կողմը նույնպես հարուստ է դամբարաններով, որտեղից հայտնաբերվել են կավամաններ (աղյուսակ 46):

Այդ շրջանում, Գլուր սառնա կոչված վայրում սպիտակ հող քանդելու ժամանակ գտնվել են երեք թուլունների բրոնզյա արձանիկներ բարձր գեղարվեստական կատարմամբ (աղյուսակ 47), նրանց հետ նաև երկու ցից, որոնց ներքին մասը շարդված է, իսկ վերևի երկու ճուղերը բարձրանում են միաձույլ մի բարձիկի վրա, ապա կորվելով, ճուղերի ծայրերը խաչվում են և այսպիսով ստացվում է մի օղակ, որի ներսի մի կողմը և նրան հակընդդեմ դրսի կողմը տաշված կամ մաշված են, կարծես երկար ժամանակ քսվել են մի սյլ առարկայի:

Թուլուններից ամենամեծը նման է հոսուպի, նույնիսկ իր մեծությամբ համապատասխանում է կենդանի հոսուպի, երկրորդը նման է դեղձանիկի, իսկ կտուցը բազի կտուց է հիշեցնում, մարմնի մեջ գցված են երկու բրոնզյա զնդիկներ, որոնք շարժման ժամանակ ձայներ (զնգոց) են արձակում: Երրորդ թուլնիկը ավելի նման է բազիկի, մեջքին ունի օղակ՝ թել անցկացնելու համար: Սրանք թվագրվում են մ. թ. ա. 12-րդ դարով: Նույն դամբարանադաշտերից տարբեր մարդկանց կողմից գտնվել են բազմաթիվ կավամաններ, որոնց մի մասը, ինչպես նաև վերը նկարագրած թուլունները, գտնվում են Կամո քաղաքի զավառագիտական թանգարանում:

Խաչերի ամրոցը (հանույթ 48), Հացառատի Բերդի գլուխ ամրոցից մեկ և կես կիլոմետր դեպի հյուսիս, Կամո քաղաքի արևմտյան ծայրամասում կա: Մի հրվանդանաձև ժայռաբլուր, այն դաշտի հյուսիս-արևմտյան մասում, որը տեղացիները խաչեր են անվանում: Խաչերի այդ բարձունքը հանդիսանում է մի ընդարձակ սարահարթի ժայռապատ վերջավորություն, որի հարավային լանջի ահռելի քարերի տակից բխում են բազմաթիվ աղբյուրներ:

Չնայած բլուրը շատ բարձր չէ իր շրջապատից (15—20 մետր), սակայն խոշոր քարերի կուտակումների շնորհիվ այդ լանջերով գեպի գագաթ բարձրանալը համարյա անհնար է:

Այդ բարձունքի վրա պահպանվել են կիկլոպյան ամրոցի մնացորդները: Հուշարձանից շատ քիչ բան է մնացել, պարիսպները քանդել են, քարերը տու-

րել, Հաղիվ հայտնաբերվեցին միայն մի պարսպի մնացորդներ և կացարանների պատեր:

Ամրոցն ինքնըստինքյան մեծ չի եղել, հավանաբար նրա վրա դրված է եղել, ինչպես նաև Հացառատի Բերդի գլխի և Մոթբի ձորի ամրոցների վրա, սրահակային ծառայություն կատարելու դեր՝ վելիթրուի և րկրի կենտրոնական ամրոցի նկատմամբ:

Չանդոյի ձորի բնակատեղին (հանույթ 49): Կամոն քաղաքից 5—6 կիլոմետր դեպի արևմուտք, որտեղից սկսվում են Գեղամա լեռների քարքարոտ ու մանր բլուրներով ծածկված ստորին լանջերը, կա մի ձոր, որին Չանդոյի ձոր կամ Գոռներ են կոչում:

Այդ ձորի հյուսիս-արևմտյան բլուրների լանջերում, միմյանցից երբեմն կտրված, տեղանքի խորդուբորդին հարմարեցված, կան բազմաթիվ շինությունների ավերակներ ու միջնադարյան գերեզմանոց, երկու հայկական եկեղեցիների ավերակներ, արհեստական լճի պատնեշ, որի վրա երևում է ջրաղացի տեղը:

Ավերակ բնակավայրը, անշուշտ, վերաբերում է միջին դարերին, սակայն, ինչպես Կարմիրի ձմեռանոցում, այստեղ էլ միջնադարյան փլատակների տակ հայտնաբերվեցին ավելի վաղ ժամանակաշրջանի մշակույթի մնացորդներ:

Բնակատեղին շրջապատված է եղել անտաշ խոշոր քարերով շարված պարսպով: Կացարանների պատերի ստորին շարերը խոշոր ու անտաշ բազալտ քարերից են, նման կիկլոպյան տիպի բնակարանների շարվածքին: Հողի երեսին երևում են օբսիդյանի բազմաթիվ բեկորներ և խեցեղենի մանր փշրանքներ, որոնք հնարավորություն չեն ընձեռում որոշելու բնակավայրի ժամանակը:

Չանդոյի բերդը գտնվում է վերը նշված ձորից մեկ կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևմուտք, բազմաթիվ ժայռապատ բլուրների մեջ, աչքի ընկնող մի երկարավուն, հարավից դեպի հյուսիս ձգված մի բանի մանր գագաթներով բարձունքի վրա, որտեղ հայտնաբերվեցին կիկլոպյան ամրոցի պարիսպների հետքեր: Ամրոցի շրջապատը ծածկված է բազմաբանակ կառույցների մնացորդներով: Ամրոցից ու բնակավայրից զրեթե ոչինչ չի մնացել, բացառությամբ առանձին կանգնած պարսպի մի փոքր հատվածի, բնակատեղիում մնացած առանձին պատերի: Ամրոցի և բնակատեղիի ավերվածությունն այն աստիճան մեծ է, որ հնարավոր չեղավ որևէ բան հանութագրել:

Յոնջալդի միջնաբերդը և բնակատեղին (հանույթ 50 և 51): Չանդոյի բերդից 1—2 կիլոմետր դեպի հարավ-արևելք ընկած է մի գոգավոր, լայնատարած հարթություն՝ Յոնջալդ անունով (Առվույտի դաշտ): Այդ դաշտն ունի ավելի քան 500 հեկտար մակերես՝ շրջակա բարձրադիր բլրաշարերով, որոնք փարթամ արոտավայրեր են: Դաշտի հյուսիս-արևելյան մասում կա ցածրանիստ բառանկյունի համարյա հարթ գագաթով մի բլուր՝ կես հեկտարից պակաս մակերեսով: Բարձունքի վրա կառուցված է միջնաբերդ՝ շրջապատված անընդմեջ բնակարաններով: Միջնաբերդի ներսում երևում են կացարանների ավերակների հետքեր, իսկ կենտրոնում նկատելի է քառակուսի աշտարակի հիմք: Հավանորեն այս միջնաբերդը ունեցել է երկու, գուցե և երեք շինարարական շրջան:

Քանի որ պաշարված լինելու դեպքում միջնաբերդը չէր կարող իր մեջ տեղավորել բոլոր բնակիչներին իրենց անասուններով ու գույքով, ուստի միջնաբերդի շրջակա բնակավայրը նույնպես այստեղնպատ է եղել: Այդ պատենշապատումն իրականացվել է, ինչպես հաճախ հանդիպել ենք այլ ամրոց-շենքերում, շենի ծայրամասերում տների արտաքին պատերի միացումով, որը իհարկե, այն հզոր պարիսպը լինել չի կարող, ինչ ամրոցի կամ միջնաբերդի պարիսպը:

Միջնաբերդը, ինչպես վերևում ասացինք, ուղղանկյուն քառանկյան տեսք ունի, սկզբնական շրջանում զբաղեցրել է ավելի փոքր տարածություն, սակայն հետագայում, ինչպես պարզ ցույց է տալիս կառուցման տեխնիկան, միջնաբերդը ընդարձակվել է արևելյան կողմից 1/3-ով՝ արհեստական հողաթումբ պատրաստելու միջոցով, որպեսզի նոր ստեղծված բարձրության մակարդակը հավասարվի բնական բլրի բարձրությանը:

Միջնաբերդն իր պարիսպներում ունի ինը աշտարակներ ու որմնահերցեր, որոնք իրենց դուրս բերված ելուստով այնքան լայն են, որ կարող էին որպես աշտարակներ ծառայել: Աշտարակներն ունեն քառանկյունի ձև ու դասավորված են միջնաբերդի բոլոր չորս անկյուններում և դուրս են գալիս երկու հատվող պատերի կողմերը:

Որմնահերցերը հիմնականում կառուցվել են հարավային պարսպի վրա, սակայն պահպանվել է նաև հյուսիսային պարսպում: Որմնահերցի այդ-օրինակ դասավորությունը հասկանալի է, քանի որ հարավային պարիսպը, դրված լինելով բնական ժայռերի վրա, կարող էր շուտ քանդվել, եթե չլի-

նեին այդ հենապատերը, որ ծառայել են որպես աշտարակներ:

Մուտքը մինչև լրացուցիչ կառուցումը եղել է միջնաբերդի արևելյան պարսպի հյուսիսային անկյուն մոտ: Լրացուցիչ կառուցումից հետո, երբ ընդլայնվում է միջնաբերդը, մուտքը դարձվել է դեպի հյուսիս, նախկին մուտքին կից: Ծանապարհը, դուրս դալով միջնաբերդի մուտքից, աստիճանաբար թեքվում է դեպի արևմուտք և ապա, զնալով դեպի հյուսիս, կորչում բնակավայրի ավերակներում:

Պարիսպն ունի չորս մետր լայնություն, բարձրությունը 3—5 մետր է: Քարերը կիսամշակ և ողորկ կողմերով դարձված են դեպի դուրս: Շարվածքն առանց շաղախի է, քարերը 2—3 խորանարդ մետր մեծություն ունեն, բազալտից են:

Միջնաբերդից 300 մետր հյուսիս-արևմուտք կա մի ամբարտակ, որը կիսաշրջանաձև պատնեշել է կաթսայանման հովիտը հարավ-արևելքից, և ստացվել է մի հսկայական ջրամբար, նման Չանգոյի ձորում կամ Պառավի վանքի շրջակայքում եղած ջրամբարներին: Այս ջրամբարն են հավաքվել բարձունքներում հալվող ձյուններից և անձրևից գոյացած ջրերը, որոնք ամռան ամիսներին օգտագործվել են շենի բնակիչների կողմից: Ջրամբարի հողաթումբն ունի մոտ 350 մետր երկարություն, բարձրությունը՝ ջրհավաքի կողմից մեկ մետր է, իսկ արտաքին կողմից՝ մինչև երկու մետր, հողաթմբի լայնությունը 4—5 մետր է: Հողաթմբի մեջ երևում է քարերով շարվածքը:

Աղի բերդը (հանույթ 52): Վերը նկարագրված բերդից մոտ երեք կիլոմետր դեպի հյուսիս գտնվում է այսպես կոչված Աղի բերդը: Այս ամրոցը կամո քաղաքի շրջակայքում եղած ամրոցներից ամենահեռավորն է և գտնվում է իր շրջապատի բլուրներից ու րլոթամբերից ամենաբարձր, տանձի ձև ունեցող բլրի վրա:

Բարձունքը խիստ քարքարոտ է և ունի ժայռապատ կողեր: Չնայած այդպիսի անհարմարություններին, այնտեղ երևում են բնակարանների ավերված պատերի հիմքեր և պարիսպների մնացորդներ:

Ամրոցի գրեթե բոլոր կողմերում սփռված են բնակավայրերի ավերակներ, որոնք կառուցված են եղել անտաշ, բազալտ խոշոր քարերից, առանց որևէ միացնող շաղախի:

Ամրոցի պարիսպները կառուցված են բլրի եզրերով, վայրի տեղադրությանը համապատասխան: Այն ունի երկու բաժանմունք՝ բլրի դարատափին (терраса) համապատասխան, բաժանված միջնապարսպով: Ամրոցի երկու բաժանմունքն էլ համարյա հավասար են, ունեն մեկ հեկտարից քիչ պակաս տարածություն: Հնարավոր է, որ երկրորդ բաժինը, որը կառուցված է ցածի դարատափի վրա, ավելի ուշ ժամանակվա կառույց է, ինչպես այն տեսանք Յոնջալդի միջնաբերդում: Ամրոցից քիչ հեռու, դեպի հարավ-արևելք, ավելի ցածր դարավանդի վրա, որը ավելի քիչ քարքարոտ է ու հարթ, կա երկարաձգված, բոլորաձև, պատնեշապատ մի հրապարակ, որն ունի մոտ 1000 քառակուսի մետր տարածություն: Նրա ներսում կան մի կիսաշրջան կացարանի պատեր: Այս պարսպապատված վայրը, մեր կարծիքով, եղել է անասունների փարախ՝ անասնապահների կացարանով:

Ամրոցի պարիսպները լավ են պահպանվել, տեղ-տեղ նրանց բարձրությունը հասնում է հինգ և ավելի մետրի (աղյուսակ 53): Պարիսպների վրա երկվում են երեք աշտարակների հետքեր, որոնցից երկուսը դասավորված են հյուսիս-արևելյան և հարավ-արևմտյան անկյուններում, երրորդը՝ հյուսիս-արևմտյան պարսպին կից և զբաղեցնում է պարսպի երկարության 2/3 մասը նրա կենտրոնական մասում: Այս աշտարակը ամենախոշորն է մինչև այժմ մեր տեսածներից: Աշտարակի մեծությունը բացատրվում է նրանով, որ ամրոցի այդ կողմից վտանգը ավելի մեծ է եղել: Տեղանքը գրեթե հարթ է:

Ինչպես ամրոցի, այնպես էլ շրջակա մեծածավալ բնակավայրում աղբյուրներ, առու կամ ջրամբարներ չեն հայտնաբերվել և, հետևաբար, այդ ամրոցի և բնակատեղի ջրամատակարարման հարցը մնում է առեղծվածային:

Սրանով ավարտվում է Կամոյի շրջանի մինչև այժմ մեզ հայտնի Վելիբուխի երկրի սահմանների հետ համընկնող կիկլոպյան ամրոցների և այլ հուշարձանների համառոտակի նկարագրությունը:

Ինչպես տեսնում ենք, Ուելիկուխի երկիրը Սևանի ավազանում գրավել է կենտրոնական տեղ և ինչպես պարզվում է ուրարտական թագավորների կողմից մնացած սեպագիր արձանագրություններից, այս երկիրը քաղաքական, տնտեսական և ռազմական խոշոր դեր է խաղացել Ուրուրի-էտիուների ցեղերի միության կյանքում: